

STREGER PÅ NATTEHIMLEN

Om subjektivitet og fiktion i antropologisk analyse

ANNE LINE DALSGÅRD

Man kan ligge på jorden og se op på det næsten uendelige antal stjerner på nattehimmelen, men for at fortælle historier om de stjerner, må de ses som konstellationer; de usynlige streger, som kan forbinde dem, må antages at eksistere (Berger 1982:284).¹

Dette skal handle om subjektivitet og om, hvorvidt det er muligt at vide noget om, hvorfor andre mennesker handler, som de gør. Det er ikke et filosofisk argument, men en antropologisk undersøgelse af forholdet mellem det observerbare og det forestillede i en konkret analyse. Eller mellem det observerbare – et kosmetikkatalog, en tændt cigaret, en håndbevægelse, et blik – og analytiske fortællinger om kærlighed og svigt, økonomi og social eksklusion. Artiklen tager udgangspunkt i et feltarbejde i en forstad til Recife i Nordøstbrasilien, hvor jeg undersøgte, hvorfor fattige kvinder aktivt vælger at lade sig sterilisere. På baggrund af feltarbejdet konkluderede jeg i sin tid (Dalsgård 2004), at sterilisationerne udsprang af en bekymring for fremtiden. Jeg argumenterede for min konklusions validitet ved at vise, hvordan kvindernes forestillinger om fremtiden var formet af specifikke sociale og kulturelle forhold, som drog deres kroppe og omsorg i tvivl. I det følgende er det denne bekymring som fænomen, der er i fokus, og derfor også spørgsmål om subjektivitet, følelser og empati.² Trods valideringen via konteksten må jeg nemlig i dag spørge: Hvordan kunne jeg vide, at jeg så rigtigt, da jeg tillagde bekymringen så stor betydning? Jeg vil besvare spørgsmålet negativt og konstruktivt på samme tid: Jeg kan ikke vide, om jeg så rigtigt, men jeg kan afprøve mine antagelsers holdbarhed ved at overskride den grænse, kravet om observerbarhed sætter, og afsløre mine gæt. Min åbenlyst grænseoverskridende afprøvning er i dette tilfælde en novelle skrevet sammen på baggrund af data fra mit feltarbejde.

Feltarbejdet, som jeg trækker på, ligger tilbage i tiden. Fra 1997 til 2000 opholdt jeg mig sammenlagt 11 måneder i et fattigt kvarter i udkanten af stor-

Recife, et byområde, der inkluderer flere kommuner og ca. 3 millioner indbyggere. Kvarteret bar præg af, at mange beboere var uden arbejde, af huse af varierende standard og af mangel på ordentlig infrastruktur. I kvarteret lå en favela, dvs. et område, som i sin tid var blevet illegalt beboet, men som beboerne over årene havde vundet hævd på. Området var kvarterets fattigste, forsyningen af vand og strøm var uautoriseret og ineffektiv, ligesom kloaksystemet var mangelfuldt. I det følgende omtales en kvinde, Neide, som under feltarbejdet var sidst i 30'erne og boede i denne favela. Hun og de andre kvinder, som nævnes (Sonia, Luzia og Irene), var blandt mine såkaldte informanter. Det var også hos dem, jeg genfandt en vis ro og genkendelse af mig selv, når jeg var rystet af feltarbejdet og på flere måder følte mig langt væk hjemmefra. Som det vil fremgå af det følgende, kommer jeg stadig i kvarteret med mellemrum og taler med Neide, Luzia, Irene, deres børn og andre beboere, som jeg har lært at kende.³ Sonia døde af et hjerteslag i februar 2008, 48 år gammel. Kedsomheden tog livet af hende, men det er en anden historie, som ikke skal fortælles her.

Subjektivitet som genstandsfelt

Jeg var som sagt i kvarteret for at undersøge, hvorfor mange kvinder lod sig sterilisere. I analysen af deres situation, som jeg udgav i bogen *Matters of Life and Longing* (2004), kobede jeg en fænomenologisk tilgang med Michel Foucaults ide om biomagt for at vise, som Merleau-Ponty skriver (1962:173), at det er umuligt at sige, hvor historiske kræfter ender, og vores begynder. På den baggrund argumenterede jeg for, at kvindernes bekymring var knyttet til anerkendelse (eller rettere manglen på samme) som en politisk, social og eksistentiel relation. Jeg viste for eksempel, at der i interaktionen mellem personale og fødende kvinder på offentlige hospitaler manifesteredes et billede af kvinderne som uvidende og uansvarlige mødre, et billede, som de i deres sociale position i situationen ikke havde mulighed for at ændre. Jeg viste også, at kvinderne hjemme i kvarteret fandt den anerkendelse, de manglede på hospitalet, og genvandt en vis værdighed gennem indignerede fortællinger om lægernes ignorance. Min analyse af deres situation var en kritik af de sociale og kulturelle forhold, fattige kvinder lever under i Brasilien. En sådan kritik er vigtig, mener jeg, den er en af den antropologiske analyses muligheder og eksistensberettigelser (Robbins 2013:456). Den søger af gode grunde ofte at overskride hverdagens oplevelse af tilfældige sammentræf gennem afdækningen af mønstre og mekanismer, som hverdagsopmærksomheden ikke opfatter.⁴ Dog gjorde min analyse kun til dels dette.

I langt højere grad end at „gå bag om“ hverdagsoplevelsen viste analysen den frem. Hensigten hermed var at vise, hvordan subjektivitet opstår i samspillet

mellem omverdenen og individuel erfaring, i nuet og på overfladen, om man vil. Det subjektivitetsbegreb, jeg benyttede og også benytter i det følgende, er således ideen (som ofte føres tilbage til Hegel og senere blandt andet G.H. Mead og Sartre) om, at subjektivitet opstår intersubjektivt som en bevidsthed om at være set af andres subjektive blik. Denne ide kan teoretisk kobles til to projekter: At forstå subjektet som oplevelsen af at være *objekt* for andres blik kan føre videre til Foucaults ide om, at subjektivitet ikke er et bredt oplevelsesfelt, men en snævrere kategori. Denne kategori er resultat af en indordnen sig under (man er „subject to“) bestemte ideer om, hvad et menneske er. At forstå subjektet som *oplevelsen* af at være objekt kan imidlertid også lede i en anden retning til en undersøgelse af denne oplevelse og dens konsekvenser i hverdagen. I dette perspektiv er subjektivitet bevidstheden om egen eksistens, eller som Dan Zahavi forklarer det: „[E]t spørgsmål om at nyde førstepersons adgang til ens eget oplevelsesliv“ (Zahavi 2009:556). Det var især subjektivitet forstået som en sådan grundlæggende selvbevidsthed – oplevet indefra, ikke konstrueret udefra – der blev mit genstandsfelt. Men hvordan gribe det an?

Konsekvenserne af kvindernes oplevelse af deres eget liv var til at undersøge. Jeg var ikke interesseret i alle konsekvenser, kun dem, som havde specifikt med moderskab at gøre. Én konsekvens var den høje sterilisationsrate. Ud af de 1762 kvinder over 15 år i kvarteret, som jeg og mine assistenter spurgte, var 623 steriliserede, hvilket vil sige 35 procent. Mange blev steriliseret efter at have fået bare to eller tre børn, mens deres mødre måske fik otte, og bedstemødrene havde oplevet 20 graviditeter. Mange af bedstemødrenes graviditeter gik til, og spædbørnsdødeligheden var urimelig høj dengang, som også Nancy Scheper-Hughes har beskrevet det i *Death without Weeping* (1992). Oplevelsen af at miste sine børn var altså ikke ny, men ansvaret for tabet, som kvinderne blev tillagt, var i høj grad et nyt fænomen. Tidligere var det Gud, som gav og tog. Nu var det mødre, som skulle amme og sørge for, at deres børn blev vaccineret, opdraget og hjulpet med lektierne. Derfor var det nu også kvinderne, som måtte tage beslutning om børnenes antal. Nogle kvinder blev dog ikke steriliseret. Måske fordi operationen endnu ikke var fuldt lovlig og derfor svær at få adgang til, eller fordi hverdagen var fuld af andre hensyn, som trængte sig på og gjorde en bustur til hospitalet umulig eller billetten for dyr. Dengang som i dag blev sterilisationerne udført på offentlige hospitaler, men hvor det i dag er fuldt lovligt, blev det dengang gjort under dække af et kejsersnit (hvorfor kejsersnitsfrekvensen var den højeste i verden). Man skulle således lave aftale med en læge på forhånd, og det krævede kontakter, transport og nogen til at passe de større børn, opvasken, tøjvasken og andre forpligtigelser imens.

Jeg var vidne til mange handlinger (inklusive talehandling og tøven), men det var motivationen, jeg var interesseret i. Ikke så meget motivation forstået

som den personlige, reflekterede begrundelse, man kan komme med post faktum, men motivation forstået som bevægelsen hen imod en given handling. Jeg var med andre ord interesseret i kvindernes forståelse af deres egen situation, deres oplevelse af handlemulighed og de følelser, der udsprang heraf og bevægede dem. Det var i undersøgelsen af dette, at jeg for eksempel hæftede mig ved Sonias udbrud, da hun så et foto af en myrdet ung mand i avisen: „Hvilken smerte for en mor at se sin søn sådan!“ Jeg forbandt Sonias udsagn med mange andre udsagn og observationer og konkluderede, at bekymringen for især sønners fremtid var en vægtig grund til sterilisation. To eller tre børn er alt andet lige nemmere at opdrage end mange og desuden: Havde man gjort, hvad man kunne, så havde man et værn mod andres og egne bebrejdelser, hvis det alligevel gik galt med en søn. I mødrenes liv (som jeg så det) blandedes kærlighed, angst, skam og vrede sig til et behov for at forhindre en truende fremtid i at blive til virkelighed.

Men hvordan kunne jeg vide, at jeg lavede de rigtige koblinger? Ofte kritiseres den fænomenologiske tilgang inden for antropologien for naivt at antage, at man kan vide, hvad andre tænker og føler, ved at sætte sig selv i deres sted. Jeg vil mene, at denne epistemologiske kritik også må gælde anden antropologisk forskning, hvor interviews og deltagerobservation indgår. Målet med disse metodiske greb er vel at opspore „det indfødte synspunkt“, og langt hen ad vejen praktiseres metoderne, som var dette muligt, selv om de opnåede data nødvendigvis kun kan være brudstykker af en indre verden, vi ikke har adgang til. Spørgsmålet om naivitet bliver imidlertid særligt påtrængende i den fænomenologiske analyse, fordi vi her tillader os at gå tættere på den subjektive oplevelse. Til gengæld tilbyder den fænomenologiske analyse, i sin stringente version, også en metode til at objektivere denne naive indstilling. Denne metode er den fænomenologiske reduktion, som er en både strengt teoretisk og inkorporeret praksis, igennem hvilken den naturlige indstilling, som Husserl beskrev den – „vores stiltiende tiltro til, at der findes en virkelighed, som vi selv og andre mennesker er del af, og til, at denne virkelighed har den beskaffenhed og væren, som den nu engang har, ganske uafhængigt af os“ (Zahavi 2004:20) – forsøges udfordret. Reduktionen må nødvendigvis drage ens egne visheder i tvivl, idet man forsøger at strække sin forestillingsevne til at se dem som resultat af den mangelfulde opmærksomhed, ens praktiske engagement i verden udgør. Hvis dette praktiske engagement brydes (for eksempel ved at instrumentelle ting ophører med at fungere som forventet), opstår en hjælpeløshed, i hvilken netværket af relationer og bekymringer, som man øjeblikket før var viklet ind, åbenbares (Heidegger 1962:103; Hall 1993:127). I hjælpeløsheden er det ikke kun verden foran mig, for eksempel den andens subjektive oplevelse, der er under undersøgelse, men også min egen. Tages den fænomenologiske reduktion alvorligt som metodisk

udgangspunkt, er en fænomenologisk analyse derfor ikke længere naiv, men eksistentielt udfordrende.

Denne artikel handler om motivationen til sterilisation, men også om, hvordan man undersøger motivation som fænomen. Motivation må nødvendigvis være subjektiv, og jeg må derfor spørge, på hvilket grundlag jeg drager mine slutninger, og hvorvidt de er sandsynlige. For straks at vedgå, hvor jeg oftest står, når jeg er på feltarbejde, nemlig midt i hverdagens rod og forviklinger, følger her en kort tekst om en eftermiddag med Neide under naboens halvtag. Det er imidlertid ikke situationen, som beskrives, der har min interesse i denne sammenhæng, men i stedet tekstens form. Min rolle i teksten er den anonyme fortællers. „Neide“ er mit billede af en enkelt kvindes situation, skrevet sammen af mange interviews, samtaler og stille stunder til et komprimeret øjeblik, hvor vi – som så ofte under feltarbejdet – sidder i skyggen fra halvtaget og venter på, at vandet skal komme tilbage i hanerne. Det er klart, at jeg tager mig nogle voldsomme friheder. Ikke alene holder jeg mig ikke til en konkret situation, jeg skriver også Neide „indefra“, som om jeg vidste, hvad hun tænkte og følte. Teksten er et laboratorium for tanken, en måde at undersøge mine ellers upåagtede mellemregninger på.

Rundt om det med drengene

Neglelakken er stadig nogenlunde hel. Dagen før havde hun vasket tøj hele morgenen, men lakken er kun skallet lidt af på højre pegefinger. Det er, fordi Eliçia brugte den nye forstærker til det sidste lag. Hun kan godt lide Eliçia. Hun ordner altid Neides negle uden at forvente betaling. Neide ligger henslængt over trappetrinnet og læser i et kuponhæfte med kosmetik og undertøj. Hun ser på et par af de underbukser, som strammer op om både mave og baller. Måske vil hun købe et par, næste gang hun får penge. Selv om hun godt ved, at det ikke lader sig gøre. Drengene bruger alle de penge, hun kan skaffe. Neide bladrer. Prøver at tænke på noget andet end dem. Det er varmt. De andre snakker: „Er det ikke Leos pige, hende den sorte?“ „Han har vist allerede droppet hende.“

Neide ser efter pigen, strækker sig lidt og åbner knappen på shortsene, det er for varmt, og de sidder jo bare under Eliçias halvtag tæt ved huset. Hun har ondt i maven efter at have spist for meget brød til frokost. Tonton havde været hjemme, og Neide havde ikke vidst, hvordan hun skulle få sagt til ham, at hun ved besked. At alle omkring hende ved besked, og at hun ved, de ved, at hun også ved det. Hun ved bare ikke, hvem kvinden er. En eller anden i Bairro Novo, havde hun hørt samme morgen. Hun havde bare spist brødet, han var kommet hjem med. Proppet munden fuld. „Jeg går over til de andre,“ havde hun så sagt. Det var for varmt at skændes, de små var hjemme, og hun turde heller ikke tage

det op. Han tjener ikke meget, men de kan ikke leve uden maden og de få penge, han kommer hjem med. Hun havde også behøvet ham forleden, da den var gal med drengene.

„Hørte I, hvad der skete nede på hjørnet i går?“ siger Carla med et grin. Neide ser hurtigt op. „Jocias var så fuld, at han kastede op ad sin kones ben, da hun kom for at hente ham.“ De andre ler, det gør Neide også. De kan ikke lide Jocias' kone. Men Neide ved, at også Tonton drikker nede på hjørnet, og havde hun haft lidt mere mod, ville hun selv have gjort som Jocias' kone. Hun ville være gået ned og have konfronteret ham med situationen derhjemme, dér foran øjnene af de andre, hun ville have fortalt ham, at hun var bedre værd end det her, at han engang havde været anderledes, at børnene vel også var hans. Hun retter sig lidt, den ene balle sover. Solen har flyttet sig, så den når længere ind under halvtaget. Eliçias mand har bygget det, for at hans motorcykel kan stå tæt ved huset, når han er hjemme. Eliçia vil altid gerne være bedre end de andre. Hendes mand har et ordentligt job, og de har kun et barn, en søn. Eliçia kan købe ordentlig mad, ting til huset og holde sig slank. Neide ved, hun kan låne penge af Eliçia, så længe hun kun låner lidt ad gangen og sørger for at betale det meste tilbage.

Forleden gav Eliçia også Neide sin gamle blender, da hun selv fik en ny. Neide har lagt en serviet over den og sat den til udstilling på køleskabet. Hverken køleskab eller blender er i perfekt stand, men det ser alligevel ud som et rigtigt køkken nu. Hvis det ikke var for opvasken, fluerne og stanken fra wc'et, som mangler vand. Vandet kommer nok først tilbage hen under aften, værket plejer at lukke af for det for en dag ad gangen, når der er tørke. Der ikke andet at gøre end at vente, og det passer hende godt. Hun gider alligevel ikke vaske op og gøre rent, det er for varmt, og stablerne af klistrede tallerkener kommer så hurtigt igen. Zeze peger: „Der kommer Luzia, se hvor hun vralter! Hun er gravid igen, det pus.“ „Det er for at holde på manden, han er for ung til hende, han bliver kun på grund af børnene. Har I ikke set ham nede ved landevejen sammen med hende Seu Robertos datter? Prøv at se hende, hun har fået åreknuder.“ „Hej Luzia, kommer du ikke herover?“

Hvorfor skal de andre nu kalde hende over? Neide vil ikke snakke med Luzia, man kan ikke stole på hende. Hun bagtalte Neide og prøvede at få de andre over på sin side, da hun og Neide skændtes om det med drengene. Neide flytter på sig. I går luftede det i det mindste lidt, i dag står luften helt stille. Neide kigger i kataloget. Hun håber, at de andre ikke ser tårerne. Det er det med drengene, som hun ikke kan holde ud at tænke på. Der er ingen udvej på det, og alle taler allerede om, at politiet vil tage dem en dag. Når hun får lidt flere penge, vil hun købe et par af de underbukser, der løfter ballerne. Hun vil også købe en flaske af den creme, Eliçia viste hende forleden. Hun bladrer rundt på siderne, men kan ikke finde den, flasken havde grønne og rosa striber foroven.

„Hej Neide.“ Det er Luzia, hun sætter sig på jorden ved siden af Neide. Hun er blevet gråhåret. Det er de begge to. Man burde farve det, der er ingen mænd, som kan lide gamle kvinder. De kan heller ikke lide kvinder, som har født mange børn, de bliver så slappe forneden. Neide ved godt, hun er slap, selv om Tonton ikke siger noget. Hun havde nær tabt barnet ud af sig og ned på gulvet, da hun fødte sidste gang. Eliçia siger altid, at hun ikke har passet ordentligt på sig selv. At hun skulle have sørget for at holde sig bedre, ikke ladet sig slide sådan ned. Neide gider ikke spekulere mere på det. Hun kan godt lide børnene. Luzia banker en cigaret ud fra pakken, hun har i hånden, og rækker den til hende. Hollywood. Det er ikke de bedste cigaretter, de smager ikke af så meget, men det føles godt at ryge den. Neide lader røgen løbe langsomt ud over læberne og strækker benene ud. Der er endnu nogle timer til, at vandet kommer tilbage.

Empirisk baggrund for novellen

Novellen er skrevet på baggrund af data fra mit feltarbejde. Da jeg først kom til kvarteret, hvor Neide dengang boede, kunne jeg kun se samværet, snakken, folks slentren hen ad gaden og den neglelak, som stadig var nogenlunde hel, skønt vasketøj og opvask sled. Nogle huse i kvarteret havde allerede dengang flere etager, glas i vinduerne, klinker på facaden, gitre for dørene og en beskyttende mur ud mod vejen. Andre var lavet af forhåndenværende materialer og beskyttet af pigtråd på kæppe. Neides hus var undervejs. Der var gitter for den åbning, som en dag skulle rumme en dør. Der var rått murede vægge, som en dag skulle beklædes med puds, og der var et eternittag, som lod solens varme trænge alt for let igennem, så heden var ulidelig i løbet af dagen. Neide var en af de første kvinder, jeg fik kontakt til, da jeg ledte efter kvinder, som overvejede at lade sig sterilisere. Hun var på min egen alder (dengang sidst i 30'erne) og aldersmæssigt ikke repræsentativ for gruppen af kvinder, jeg siden skulle interviewe til mit projekt. Langt de fleste, som lod sig sterilisere, var yngre. To børn, helst en dreng og en pige, var nok, derefter ville mange „binde rørene sammen“ [ligar as trompas], som kvinderne sagde. I realiteten forbandt operationen ikke rørene, det vil sige æggeledderne. Lægen skar dem over og syede den del, som endnu sad på livmoderen, til. Denne sterilisationsmetode er meget effektiv og svær at tilbageføre, og der var således uoverensstemmelse mellem metodens effektivitet og kvindernes forventning om, at man aldrig kunne være sikker og derfor nok kunne blive gravid igen (Dalsgård 2004:113-22). I begyndelsen var det denne viden, som tiltrak sig min opmærksomhed.

Mit feltarbejde strakte sig over 11 måneder, opdelt i to perioder, og det var først i den anden periode, at det gik op for mig, at der var noget vigtigt, jeg overså.

Der var en bekymring, som nok var blevet mig fortalt, men som jeg ikke havde forstået rækkevidden af. Jeg havde ikke set, at hverdagens praktiske overvejelser, tidsfordriv og sladder kredsedde om det, man helst ikke talte om: bekymringen for de unge mænd. Den udsprang af en brutal virkelighed. På det tidspunkt var Recife en af de mest voldelige byer i Brasilien, og både voldsmænd og volds ofre var i høj grad unge mænd fra de fattige kvarterer. Aviserne, især den populære *Pernambuco Bladet*, viste næsten hver eneste dag billeder af myrdede unge mænd, og mange, jeg talte med, kendte en ung mand, som var blevet slået ihjel, eller havde som minimum set liget af én i en blodpøl. Da kvarteret, jeg boede i, „brød i brand“, og forskellige narkohandlere begyndte at bekæmpe hinanden, forstod jeg, hvilken risiko der hæftede sig til de unge mænd. „Det er let at føde, svært at opdrage“, sagde kvinderne ofte. Udsagnet kom som begrundelse for sterilisation. „Vi har ikke forhold til flere“, kunne de også sige, underforstået økonomiske forhold. Men problemerne med både opdragelse og økonomi spidsede som oftest først til, når børnene blev store og begyndte at vælge for sig selv. Pigerne ville begynde at sive væk hjemmefra, fra huslige pligter og måske også nærgående stedfædre, imens drengene ville begynde at drømme om mærkevaretøj og motorcykler. Pigerne kunne blive gravide, men den slags var kvinderne vant til. De kunne også begynde at gå med „forkerte“ fyre, og det var straks værre. Drengene kunne blive tiltrukket af narkosalg og anden småkriminalitet, hvorfra der gik en lige linje til fængsel, hvis ikke død.

Neides to ældste sønner var på den „forkerte“ side, og da volden brød ud, blev hun farligt selskab for de andre kvinder. Hun var bange for, at nogen skulle komme om natten for at hente drengene – det ville ikke være til at vide, om det var politi eller forbrydere, de ville alle have hætter på – og hele familien var truet. Men også personer, som havde kontakt med Neide, var i risiko. Man kunne aldrig vide, hvem der blev trukket med, når straffen for et mord ramte en familie. Neide måtte betale dyrt for sine sønners indblanding i kriminalitet. Kvinderne omkring hende trak sig væk: Det startede med, at Luzia, hendes nærmeste nabo, benyttede sig af situationen til at fremme sin egen position i kvindegruppen. Luzia var på det tidspunkt ikke del af inderkredsen, men det blev hun, da hun kunne levere sladder om Neides drenge. Siden flyttede Eliçia med mand og barn til sin søster i et andet kvarter for at undgå den fare, drengenes tilstedeværelse udgjorde. Neide flyttede senere ud af kvarteret i håbet om at beskytte drengene, mens hendes mand Tonton flyttede hjem til sin mor, da Neide ikke ville smide sønnerne (som ikke var hans) ud hjemmefra. Siden solgte han deres hus og brugte pengene, men det er en anden historie. Min interesse her er, hvordan jeg forstod uroens beskaffenhed og omfang. Neide sagde nemlig ikke meget om den. I de lange perioder med sniksnak under halvtaget i middagspausen eller

på verandaen i nattekøligheden var det mænd, sex, nabosladder, husplaner og forskellige kropslige ubehag (hovedpine, oppustethed og lignende), kvinderne talte om. Pauserne, hvor der ikke blev sagt noget, var sigende, men jeg vidste aldrig rigtigt, hvad vi delte – om noget – i de pauser. Vi sad i hver vores tanker, mærkede hinandens nærvær, varmen eller køligheden i luften og oplevelsen af, at tiden stod stille. En stjerneklar aften sagde jeg: „Hvor er himlen smuk!“ Neide svarede efter en stund: „Men har I da ikke vold i Danmark?“ Og jeg forstod, at hun oplevede noget andet ved natten end jeg.

En dag måtte hun låne penge af mig til at købe en blender for. Jeg forstod ikke, hvorfor det hastede, men det gjorde det. Et par dage senere havde hun fået Eliçias blender og altså ikke købt en selv. Pengene hørte jeg ikke mere til. Først langt tid efter hørte jeg fra Luzia, at Neide også havde lånt penge af hende, og Luzia vidste fra sin mand, som havde hørt det andetsteds, at de var til sønnerne, som skyldte penge til en narkosælger. Neide talte ofte om sin mand, Tonton. Om problemerne med ham. Han bragte ikke penge til huset og skældte for meget ud på drengene. Neide forklarede mig ikke, hvad der lå under hendes brok, men jeg vidste fra andre, at en god mand i huset er afgørende for børns opdragelse: Uden penge kan man ikke holde drengene fra de lettjente penge på gaden, og uden en far, der tager dem kærligt under behandling, er der ingen til at rette op på deres opførsel. Sådan var der undervejs tegn på hendes bekymring. Men det var den pris, Neide var villig til at betale for drengenes skyld, som sagde mig mest. Hun mistede mand, naboskab og hus, da hun flyttede første gang. Hun rendte siden fra betalingen af et lejet hus og slog sig ned på et meget usundt sted langt fra alting, i en nybygget udkant af en anden kommune, hvor kloakering og vand endnu var at ønske. Men trods det at hun, hver gang drengene var truet, flyttede til et nyt sted, lykkedes det hende ikke at redde dem. Den ene blev slået ihjel, 17 år gammel, den anden er i dag eftersøgt af politiet i hele Brasilien.

Naturligvis forstod jeg også Neides bekymring, fordi jeg kendte andre i samme situation, som fortalte mig noget andet eller mere. Sonia måtte sende sin søn på 16 til slægtninge i São Paulo og så ham aldrig igen, inden hun døde. Irene mistede kontakten til sin mand og sine to døtre, da hun satte alt til side for at redde sin søn fra misbrug og efterhånden selv begyndte at drikke for meget. Irenes datter Evinha har i dag en søn, om hvem hun for et par år siden sagde:

Vi flyttede ud af favelaen, fordi han så alting der. Han kendte lugten af marihuana, så bevåbnede fyre og alting, så dem tælle pengene. Og jeg sagde til mig selv: ‘Jeg vil ikke have, at min søn er i dette miljø, for når jeg er på mit arbejde, vil de kalde ham til sig’ [...] En anden ting er, at han kun ser disse *boyzinhos* [egentlig små drenge, men her snarere playboys] med denne her livsstil, som kun vil have mærkevaretøj. Jeg siger til ham: ‘Ønsk dig ikke det! Ikke det!’ Men det bliver en

sjælelig kamp for ham, for han vil vide, at jeg har sagt det, og samtidig vil han ønske at gøre som sine venner. Og så må han vælge sit eget liv, ud fra sine egne kriterier, og jeg kan ingenting gøre, bare tale og tale. Jeg kan ikke ændre hans mening, enhver er født med sin egen fri vilje.

Evinha ved godt, at det bliver svært at hjælpe drengen igennem. Han var 11 på det tidspunkt, hvor de flyttede, og allerede ivrig efter at få smart tøj og være sej. Hun har på sin vis forberedt sig på, at det kan gå galt, for når hun siger „enhver er født med sin egen fri vilje“, så lægger hun ansvaret over på drengen selv. Sonia forklarede mig engang, at en mor må tænke sådan, når en søn bliver slået ihjel: „Sikken et held, jeg kom af med ham! Han var et sort får, han var farlig og kunne skade hele familien, og jo hurtigere han forlader denne verden, jo bedre! Nogle børn er bare sådan, de kan ødelægge en hel familie.“ Men øjeblikket efter sagde hun: „[Man] siger, at moderen skulle have gjort dit, og moderen skulle have gjort dat, men hvad kan en mor gøre? Hun må forsvare sig mod den skyld, hun føler, ved at sige, at drengen var et dårligt barn. Hun argumenterer og argumenterer med sig selv, og hun kan ikke bære det!“ (Dalsgård 2004:210-11). Evinha er endnu ung (34 år i skrivende stund), og tiderne er bedre i dag: Unge mænd får lettere arbejde, børn får bedre skolegang, og mødre kan få hjælp fra kommunen til mad og skolebøger til børnene. Men Evinhas uro er den samme som Neides, Sonias og Irenes for 10-15 år siden. Hun ved, at ansvaret vil være hendes, hvis sønnen kommer ud i noget forkert. Mændene tjener ikke nok, drikker for meget, er utilfredse med deres koners udseende og seksuelle ydeevne og har ikke tålmodighed med børnene.

Analytiske valg

Samfundets norm om kontrol var ude af trit med hverdagens virkelighed. På hospitalet blev man hånet for ikke at have kontrol over sit liv. Kravene til overvågning af egen sundhed og seksualitet var udtalte og blev ofte lanceret i nedladende vendinger, også under selve fødslen: „Du klagede ikke, da det kom derind, hvorfor så klage nu hvor det skal ud?“ eller „Nå, din mand har ikke arbejde, han kan måske bare lave børn?“. Det lå i luften, at fattige kvinder ikke kunne styre deres seksualitet og fik børn uden fremtid. Når kvinderne kom hjem fra hospitalet, gik snakken om hensynsløse læger og tarvelige sygeplejersker. Men også hjemme var der krav om kontrol: Kvinderne forventedes at holde sig slanke og pæne, man blev kommenteret af både kvinder og mænd, når man gik hen ad gaden, og var en mand sin kone utro, blev det ofte opfattet som hendes egen skyld. Hun kunne have passet bedre på sig selv. Hjemmet skulle være rent og pænt, især køkkenet var en kvindes stolthed. Køleskabet var vigtigst, men på

det stod gerne en blender og et par porcelænskrukker med låg og dekoration. Og så var der børnene, som man burde give omsorg og lektiehjælp, men som alt for ofte fik et slag med bagsiden af en gummisandal. Irene formulerede oplevelsen af diskrepans sådan:

Et rigt barn bliver ikke opdraget med klø, nej, han bliver ikke slået, nej. Han bliver fyldt med kærtegn, alle kan lide ham [...] Ud fra hvad jeg ser, er det kun de fattiges sønner, som bliver opdraget med slag, ydmygelse, fordi de ikke har noget som helst! For nu skal du se: Hvis man ikke har ... hvis jeg ikke har ordentlig mad at give mine børn, ikke har en god skole at give dem, ikke har godt tøj at give dem, ikke snacks, ikke fritidsfornøjelser og ovenikøbet slår dem? [...] De fattiges børn har denne tilbøjelighed til at gøre oprør. Det er, fordi forældrene ikke har arbejde, vi har ikke et godt hjem, ingen fritid og ikke ordentlig mad, er det ikke rigtigt? Og børnene bliver hvad? Trodsige. [...] Man må forstå det sådan. Jeg kan ikke opdrage mine børn ordentligt, fordi jeg ikke kan give dem alt det, jeg gerne vil give dem.

Oplevelsen af ikke at slå til som borger, kone og mor kunne ses som udslag af historiske processer i det brasilianske samfund: Dels var (og er) der tale om opbygningen af et samfund, hvor befolkningens velfærd ganske i tråd med Foucaults biomagtbegreb er et statsligt politisk anliggende og magten uløseligt forbundet med produktion af viden om befolkningens sundhedstilstand, udvikling af nye normer for korrekt adfærd i især mor-barn-relationen, og et stadig højere incitament til befolkningens overvågning af egen sundhed (Foucault 1980:173, 265; Foucault i Rabinow 1984:265). Dels er Brasiliens økonomi afhængig af inkluderingen af de fattige, 70 procent af befolkningen, i det omsiggribende forbrug. Folks behov for mærkevarer, fritidsfornøjelser, snacks (i kvarteret især småkager og yoghurt) og boligindretning stimuleres derfor af en kombination af statslige kreditordninger, marketing og nye ideer om det gode liv som et, der har med individuelle valg og tilfredsstillelse af begær snarere end pligt og nytte at gøre. Men som James Holston (1991) har vist i sit arbejde omkring selvbyggeri i arbejderkvarterer i Brasilien, er nye ideer om medborgerskab og rettigheder fulgt i kølvandet på denne inklusion i forbrugersamfundet. Med disse ideer følger også harmen over ikke at blive fuldt inkluderet og skammen over stadig at blive betragtet som en andenklassesborger, når man henvender sig på hospitalet eller besøger et shoppingcenter.

På den ene side kan kombinationen af selvovervågning og begær efter forbrug ses som en kolossal motivation til forandring, og man kan således forklare sterilisation som udslag af de historiske processer, befolkningen er underlagt. På den anden side vil en sådan analyse ikke fungere uden en implicit antagelse om, at der langs magtens tentakler er subjekter, som både tænker, føler og bestræber sig på

at gøre det rigtige (Crossley 1996). Jeg valgte derfor at forsøge at forstå, hvordan afmagt, harme, skam og frustreret moderkærlighed oplevedes og blandedes i dagligdagens mange små valg, som indimellem førte til sterilisation. Et sådan forsøg på analyse lægger op til en anden tilgang end Foucaults.

En fænomenologisk analyse

En fænomenologisk analyse kan betragtes som en analyse af „genstandenes forskellige fremtrædelsesformer og i tilknytning hertil som en refleksiv undersøgelse af de forståelsesstrukturer, som tillader genstandene at vise sig som det, de er“ (Zahavi 2004:13). Mit forskningsobjekt var kvindernes bekymring og den måde, hvorpå bekymringen motiverede kvinderne til at lade sig sterilisere. Hvad er bekymring som „genstand“? Hvordan „trådte den frem“, og hvad tillod mig at se den, som jeg gjorde? Bekymring er ikke en stol eller en hammer, den er ikke håndgribelig, og den kan siges allerede at være et analytisk begreb. Og dog: Handlingen var der, og det var også nervøsiteten, iveren, skuffelsen, tvivlen, glæden og alle de andre følelser, som jeg så som drivkraft for handling. Hvad tillod mig at konstatere dette? Jeg så tårer, vrede og latter, eller rettere, jeg så det, jeg opfattede som tårer, vrede og latter, og jeg kunne ikke lade være med umiddelbart at blive berørt. Men kunne jeg bruge min egen bevægelse som indsigt i deres?

I den filosofiske undersøgelse af empati har fænomenologer bestræbt sig på at afdække empatiens struktur, og resultaterne varierer. Jeg er især inspireret af Merleau-Pontys insisteren på, at vrede, skam og kærlighed ikke er indre realiteter, men måder at forholde sig på, som er „på dette ansigt eller *i* disse fagter“ (Merleau-Ponty i Zahavi 2004:64). At den andens bevægelser manifesteres kropsligt, er naturligvis ikke ensbetydende med, at jeg har adgang til hendes følelser, som var de mine egne. Jeg kan ikke sætte mig i hendes sted. For mig er bevægelserne synlige, mens de for hende er gennemlevede (Merleau-Ponty 1962:356), men det ændrer ikke ved, at jeg oplever hende gennemleve dem. Eller sagt anderledes:

Når jeg oplever en andens ansigtsudtryk eller meningsfulde handlinger, *oplever* jeg en andens subjektivitet, jeg forestiller mig den ikke kun, simulerer den eller teoretiserer over den. Det faktum, at jeg kan tage fejl eller blive forført, er ikke noget argument imod tilgangens oplevelsesmæssige karakter [...] vi oplever kropslige og adfærdsmæssige udtryk som udtryk for et oplevelsesliv, som overskrider udtrykket (Gallagher & Zahavi 2012:204).

Antropologer har imidlertid været nødt til at stille spørgsmål til empati, som filosoffer normalt ikke beskæftiger sig med. Problemet med empati er nemlig, at den ofte tager det umiddelbare indtryk for sandt. Empati er derfor ikke målet, kun begyndelsen på en søgen (Leavitt 1996:530).

Den antropologiske interesse kan ikke tage vrede, skam og kærlighed for givne størrelser. På den ene side vil nogle antropologer, mig selv indbefattet, mene, at „analytiske tilgange, som ikke giver plads til det subjektive eller intersubjektive eller oplevelse eller bevidsthed i kulturelle og politiske virkeligheder, går glip af noget“ (Desjarlais & Throop 2011:95). På den anden side må vi erkende, at oplevelse er dybt ladet, overdetermineret og kulturelt konstitueret (op.cit.93-95). En del antropologer (blandt andet Clifford Geertz 1973; Michelle Rosaldo 1983; Catherine Lutz 1988, 1990) har over årene vist, at følelser er kulturelt indlejrede og må forstås som „en form for tale snarere end [...] ting, som skal opdages under huden eller hatten“ (Lutz 1988:7). En følelse er et udtryk for en relation, og der er ikke et naturgivent overlap mellem følelseskategorier fra forskellige sociokulturelle kontekster, ej heller lighed mellem den praksis, som knytter sig til dem. En mors følelser for sit barn er udtryk for, hvordan hun oplever at være mor, oplever barnet og forstår sin opgave i forhold til dette barn (en forståelse, som kan være ude af trit med den konkrete oplevelse), og alt dette må nødvendigvis være formet af hendes sociale forhold, ideer om spædbørn, om ansvar og meget andet. Den følelse, som et andet menneske tydeligvis oplever, kan med andre ord ikke tages for givet. Det er ikke kun et spørgsmål om, hvad vi kalder den; det er netværket af relationer, i hvilken den opstår, som vi må stille os fremmede over for. Hvordan kommer vi videre til den reflektive undersøgelse af de forståelsesstrukturer, som tillader følelser at træde frem?

Den fænomenologiske reduktion indebærer, at man midlertidigt ser bort fra spørgsmålet om virkelighedens gyldighed og undersøger den *oplevede* virkeligheds karakter og „ydside“, det vil sige alle de forbindelser, som tillader denne virkelighed at opstå. Enhver, som har været udsat for kulturchok, vil vide, at det er muligt at opleve sin egen virkelighedsopfattelse som fremmed, og at det er i de konkrete misforståelser og inkompetencer, at denne oplevelse er mulig. De fleste antropologer må derfor kunne genkende Heideggers berømte værktøjsanalyse (Heidegger 1962:103) fra utallige situationer i felten. Heidegger mente, at den subjektivt oplevede virkelighed er den forhåndenværende verden, og at undersøge verden, som den er, derfor må betyde at undersøge verden, mens man er aktiv i den. Når noget bryder sammen – hammeren knækker for eksempel, er blevet væk, eller en anden har taget den – må vi rette vores opmærksomhed mod det engagement i verden, som nu er besværliggjort. Det var imidlertid ikke brugen af en hammer, jeg undersøgte i mit feltarbejde, men følelsesmæssig bevægelse hos et antal kvinder i Brasilien.

Jeg havde brug for, at mine antagelser om deres følelser og bevæggrunde viste sig ineffektive. Spørgsmålet måtte derfor være, hvordan jeg udsatte mig for den nødvendige forstyrrelse. Antagelserne om en andens subjektive verden er i

første omgang ikke mentalt konstruerede. Ud fra det observerbare oplever man, at den andens subjektivitet findes, den er nærværende i den andens vigende øjne, i hånden, som maser cigaretskoddet lidt for hårdt, og i det pludselige opbrud fra en samtale, som ellers føltes behagelig. Men feltarbejderen må stikke en kæp i det hjul, som alt for hurtigt vil konkludere. John Leavitt (1996) foreslår, at vi i stedet for empati arbejder med sympati, som ikke er vækkelsen af egen følelse, men en følelse „langs med“ andres følelser eller måske mere præcist: en tilpasning af ens egne følelser, så de kan udgøre en model af det, andre føler. Hvis sympatien er en konstrueret (i betydningen opbygget) fornemmelse for, hvad andre oplever, er det vel det, et godt feltarbejde kan? Selv det at erfare, at andre oplever hinanden som uigennemsigtige, er etnografisk muligt for den, som ellers lever med empatiens mulighed som en selvfølgelighed (Robbins & Rumsey 2008).

Det er også her, en mere litterær skivestil kommer ind i billedet. For det første som formidlingsform, for litteratur kan give sin læser en fornemmelse af mulige måder at føle på, som ikke nødvendigvis ligger op ad læserens hverdagsoplevelse (Leavitt 1996:531). Men dernæst, og måske mere interessant, som redskab for den antropologiske forståelse. Det var, da jeg for et par år siden satte mig for at skrive Neides verden som en indefra oplevet sammenhæng, ikke en udefra oplevet fragmentering (Ewing 1990), at jeg blev tvunget til at reflektere over, hvilke forbindelser jeg helt selvfølgeligt havde trukket mellem de mere eller mindre „offentlige“ manifestationer af hendes oplevelsesliv. På denne vis er en sådan mere skønlitterær tekst i sig selv en fænomenologisk undersøgelse (såfremt den endnu skrives som antropologi) – en afprøvning af min oplevelse af, hvad Neide oplevede. Man kan naturligvis med henvisning til repræsentationsdebatten i 1980'erne mene, at jeg med en sådan afprøvning også definerer, hvem Neide er. *Writing Neide*. En sådan kritik ville imidlertid kunne tilbagevises med førstnævnte forhold: Den litterære skivestil er tilgængelig for et bredere publikum end den akademiske, og sandsynligheden for, at vores såkaldte informanter vil læse med, er om ikke stor, så i hvert fald større. Jeg har for eksempel haft andre tekster i samme stil med tilbage til kvarteret, og de unge, jeg har arbejdet med i et senere projekt, har kommenteret mine fortællinger og selv digtet videre på dem. Det har dermed ikke kun været mine „sympatiske“ forbindelser, der er blevet eksplicitte, men også deres oplevelse af mig og mine fortællinger.

Mellem punkter og streger

Vi er i verden i kraft af vores væren-i-verden, før vi oplever os selv som subjekter, og det er gennem vores engagement i verden, at betydning opstår. At blive opmærksom på sig selv er et kulturelt fænomen, og herigennem „finder alle

psykologiske motivationer ind i historiens spind“ (Merleau-Ponty 1962:171). Sådan afsluttede jeg i sin tid min analyse med et teoretisk argument om social anerkendelse (Dalsgård 2004:203). Jeg skrev dette teoretiske argument i et inkluderende „vi“, dels af vane (især megen filosofisk litteratur benytter „vi“), dels fordi jeg ikke kunne se nogen grund til at skelne mellem kvinderne og mig selv, når jeg bevægede mig på et så eksistentielt niveau af menneskelivet. Hvis vi ikke delte helt basale vilkår, ville et feltarbejde være nyttesløst. Mine formuleringer af dette eksistentielle niveau måtte således også omfatte mig selv, for kunne jeg ikke genkende mig selv i formuleringerne, var det værd at efterprøve deres validitet. En kritisk læser vil nok påpege, at jeg ganske uden dennes samtykke også inkluderer læseren i dette „vi“. Og ja, læseren blev inkluderet, og det var – uden jeg dengang reflekterede så meget over det – min hensigt. En antropologisk analyse vil altid være afprøvende, som jeg ser det. Hvordan man end twister og snor sit sprog, vil den kun være et bud på en mulig forståelse. Det inkluderende „vi“ er én måde at afprøve en påstand på – tvingende, måske irriterende. Novellen herover er tænkt som en anden. Den afprøver ikke kun en påstand i sit indhold, men undersøger også en anden i sin form.

Afprøvningen af den første påstand går på analysen, til hvilken man må spørge: Er det sandsynligt, at historiske forhold som fattigdom, udbredt arbejdsløshed, ulige kønsforhold og stigende begær efter forbrug opleves i hverdagen som bekymring? Som en kropslig tilstand (som smøgen kan dulme), en mental søgen efter en udvej (som ikke findes) og en relation til konkrete andre (her omsorgen for børnene), som tilsammen kan være så uudholdelig, at man må forsøge at rette opmærksomheden andetsteds hen, indtil en løsning melder sig? Jeg har svaret ja i novellen.

Den anden påstand, formens, er en afprøvning af spørgsmålet: Er det sandt, som jeg kender det fra mig selv, at udsagn og handlinger for subjektet er bundet sammen af fortællinger, længsler og refleksioner, som den udenforstående kun kan gætte sig til? Med andre ord, har en novelle som den, jeg her har leveret på basis af stumper af empiri, overhovedet noget med Neides oplevelsesliv at gøre, eller er mine såkaldte data ikke brudstykker af sådanne indre sammenhænge? Dette spørgsmål er ikke så ligetil at besvare.

For antropologen må svaret være et spørgsmål om effekt. Hvad får vi ud af at antage en vis sammenhæng i andres oplevelsesliv? Hvilke åbninger vil det modsatte tillade? En litterær tekst er ikke en måde at beskrive verden 1:1 på, men en undersøgelse af spændingen mellem det observerede og det forestillede. Den kan ikke erstatte andre undersøgelsesformer, men den kan noget særligt. Den kan gøre vores antagelser om subjektive sammenhænge eksplicite.

Og Neide? Jeg har ikke vist teksten til den kvinde, jeg beskriver, og kommer nok heller aldrig til det. Hun er for ked af det med drengene. Da jeg i sin tid læste

en passage i min bog for hende, som handlede om hende og drengene, sagde hun med tårer i øjnene: „Jeg ville ønske, at jeg ikke var i den bog!“ Jeg spurgte hvorfor, og hun sagde: „Jo, for hvis jeg ikke var i bogen, var det, fordi der ikke var sket det med drengene.“ Jeg ved ikke, om jeg kan forsvare at have beskrevet den bekymring, hun ikke selv nævnte. Skulle jeg have ladet den være tavs? En øm plet midt i snakken om andre ting eller måske et fuldstændigt fravær i min analyse? Selv om jeg i den kursiverede tekst i denne artikel i dén grad overtræder mine beføjelser som empirisk forsker ved at skrive en subjektiv verden frem, som jeg allerhøjest kender brudstykker af, så føler jeg mig mere tryk ved denne tekst end ved den antropologiske analyse i min bog. Novellen tillader mig at lade bekymringen være næsten unævnt og dog præsent, og den tvinger mig til at gøre mine formodninger om sammenhæng så åbenlyse, at de bliver tydelige som gætværk. Kvalificeret gætværk, jovist, på samme vis som al anden viden om andres oplevelsesverden nødvendigvis må være det, men i denne form uden tvivl fiktion i betydningen „konstrueret“. Forskning har ikke tryghed som mål, men arbejdet med novellen og lignende tekster har alligevel rejst spørgsmålet, om det ikke er værd – nok en gang – at fundere over konsekvenserne af vores praksis?⁵

Noter

1. Alle citater taget fra engelske tekster er oversat af mig.
2. Jeg bruger det danske ord følelse som en samlebetegnelse for begreber som emotion, affekt, rørelse og stemning, vel vidende at det i en anden sammenhæng vil være afgørende at skelne imellem dem.
3. Siden 2000 er jeg vendt tilbage til kvarteret med to større forskningsprojekter, nemlig det tværfaglige, komparative projekt „Youth and the City: skills, knowledge and social reproduction“ (se Tranberg et al. 2008) og projektet „Med fremtiden som handlerum“ (se Dalsgård et al. 2014).
4. Med hverdagsopfattelsen mener jeg her den måde at opleve på, som knytter sig til hverdagslivet, og om hvilken Schutz og Luckmann skriver: „Livsverden er indbegrebet af en virkelighed, der leves, erfares og udholdes. Den er dog også en virkelighed, der beherskes af handling, og den virkelighed i hvilken – og på hvilken – vores handlinger mislykkes. Især for hverdagslivsverdenen kan det siges, at vi engagerer os i den ved at handle og ændrer den ved vores handlinger. Hverdagslivet er den virkelighedssfære, hvor vi som vores livsvilkår direkte møder naturlige og sociale givetheder som forud givne realiteter, som vi skal forsøge at klare. Vi må handle i hverdagslivsverdenen, hvis vi ønsker at holde os selv i live“ (Schutz & Luckmann 1973:1).
5. Tak til Tine Gammeltoft, Henrik Hvenegaard og to anonyme læsere for kommentarer på en tidligere udgave af denne artikel. Og tak til Martin for hans venlige tålmodighed og grundige arbejde med redaktionen.

Søgeord: subjektivitet, skønlitterær tekst, moderskab, motivation, fænomenologi, metode

Litteratur

- Bauman, Zygmunt
1998 Work, Consumerism and the New Poor. Philadelphia: Open University Press.
- Berger, John
1982 Stories. In: J. Berger & J. Mohr (eds): Another Way of Telling. Pp. 277-90. New York: Pantheon Books.
- Crossley, Nick
1996 Body-Subject/Body-Power: Agency, Inscription and Control in Foucault and Merleau-Ponty. *Body & Society* 2(2):99-116.
- Dalsgård, Anne Line
2004 Matters of Life and Longing. Female Sterilization in Northeast Brazil. København: Museum Tusulanum.
- Dalsgård, Anne Line, Martin Demant Frederiksen, Susanne Højlund & Lotte Meinert
2014 Ethnographies of Youth and Temporality. *Time Objectified*. Philadelphia: Temple University Press.
- Desjarlais, Robert & C. Jason Throop
2011 Phenomenological Approaches in Anthropology. *Annual Review of Anthropology* 40:87-102.
- Ewing, Katherine P.
1990 The Illusion of Wholeness: Culture, Self, and the Experience of Inconsistency. *Ethos* 18(3):251-78.
- Foucault, Michel
1980 Power/Knowledge: Selected Interviews & Other Writings 1972-1977. New York/Toronto: The Harvester Press.
- Gallagher, Shaun & Dan Zahavi
2012 The Phenomenological Mind. London: Routledge.
- Geertz, Clifford
1973 The Interpretation of Cultures. London: Fontana Press.
- Hall, Harrison
1993 Intentionality and World: Division I of Being and Time. In: C.B. Guignon (ed): *The Cambridge Companion to Heidegger*. Pp. 122-40. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hansen, Karen T. in collaboration with Anne Line Dalsgård, Katherine V. Gough, Ulla Ambrosius Madsen, Karen Valentin & Norbert Wildermuth
2008 Youth and the City in the Global South. Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press.
- Heidegger, Martin
1962 Being and Time. Cambridge: Blackwell Publishers.
- Holston, James
1991 Autoconstruction in Working-Class Brazil. *Cultural Anthropology* 6(4):447-65.
- James, William
1950[1890] The Principles of Psychology. New York: Dover Publications.

- Leavitt, John
1996 Meaning and Feeling in the Anthropology of Emotions. *American Ethnologist* 23(3):514-39.
- Lutz, Catherine
1988 *Unnatural Emotions: Everyday Sentiments on a Micronesian Atoll and Their Challenge to Western Theory*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lutz, Catherine & Lila Abu-Lughod (eds)
1990 *Language and the Politics of Emotion*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lyon, Margot L. & Jack M. Barbalet
1994 Society's Body: Emotion and the "Somatization" of Social Theory. In: T.J. Csordas (ed): *Embodiment and Experience*. Pp. 48-66. Cambridge: Cambridge University Press.
- Merleau-Ponty, Maurice
1962 *Phenomenology of Perception*. London & New York: Routledge.
- Rabinow, Paul
1984 *The Foucault Reader*. London: Penguin Books.
- Robbins, Joel
2013 Beyond the Suffering Subject: Toward an Anthropology of the Good. *Journal of the Royal Anthropological Institute (N.S.)* 19:447-62.
- Robbins, Joel & Alan Rumsey
2008 Introduction Cultural and Linguistic Anthropology and the Opacity of Other Minds. *Anthropological Quarterly* 81(2):407-20.
- Rosaldo, Michelle
1983 Toward an Anthropology of Self and Feeling. In: R.A. Shweder & R.A. Levine (eds): *Culture Theory: Essays on Mind, Self and Emotion*. Pp. 137-57. Cambridge: Cambridge University Press.
- Scheper-Hughes, Nancy
1992 *Death Without Weeping. The Violence of Everyday Life in Brazil*. Berkeley: University of California Press.
- Schutz, Alfred & Thomas Luckmann
1973 *The Structures of the Life-world*. London: Heinemann.
- Zahavi, Dan
2004 *Fænomenologi*. Roskilde: Samfundslitteratur.
2009 Is the Self a Social Construct? *Inquiry* 52(6):551-73.